

Ερευνητική Εργασία στο πλαίσιο του Εκπαιδευτικού Προγράμματος Ερευνητών «Ευρωπαϊκή Αγροτική Διακυβέρνηση (Κωδ. ΕΣ 104/2014)», 15 Οκτωβρίου – 26 Νοεμβρίου 2014, με θέμα:

**Κοινή Αγροτική Πολιτική και Οικογενειακή Γεωργία.
Η Περίπτωση των Ορεινών Περιοχών**

Έλσα Μιχαηλίδου

Γεωπόνος, Επιστήμης και Τεχνολογίας Τροφίμων, ΓΠΑ

ΜΔΕ "Περιβάλλον και Ανάπτυξη", Ε.Μ.Π., Υπ. Δρ. Ε.Μ.Π.

Μετσόβιο Κέντρο Διεπιστημονικής Έρευνας (ΜΕ.Κ.Δ.Ε.) του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου (Ε.Μ.Π.)

Η σημασία της οικογενειακής γεωργίας για τις ορεινές περιοχές

Το 2014 ανακηρύχθηκε από τον FAO ως διεθνές έτος οικογενειακής γεωργίας. Η οικογενειακή γεωργία έχει ιδιαίτερη σημασία παγκοσμίως καθώς τουλάχιστον το 56% της παγκόσμιας παραγωγής τροφίμων προέρχεται από οικογενειακές αγροτικές μονάδες, ενώ στην Ευρώπη το 68% της γεωργικής γης αποτελεί προϊόν οικογενειακής εκμετάλλευσης. Επιπλέον συμβάλλει στην προστασία του περιβάλλοντος και της βιοποικιλότητας μέσω της διατήρησης των τοπικών ποικιλιών και σύμφωνα με τον FAO (2014) μπορεί να διαδραματίσει πρωτεύοντα ρόλο στην καταπολέμηση της φτώχειας.

Ειδικά στις ορεινές περιοχές, η οικογενειακή γεωργία αποτελεί την κύρια μορφή απασχόλησης και διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην εξασφάλιση τροφής. Οι οικογενειακές εκμεταλλεύσεις συμβάλλουν στην προστασία του ορεινού περιβάλλοντος καθώς δεν είναι εντατικής μορφής και έχουν χαμηλές εισροές, στη διαμόρφωση του τοπίου (π.χ. με τη δημιουργία αναβαθμίδων) και παρέχουν υπηρεσίες οικοσυστήματος όχι μόνο για τις ορεινές αλλά και για τις πεδινές περιοχές (π.χ. πόσιμο νερό, μείωση κινδύνου φυσικών καταστροφών, διατήρηση της γεωργικής βιοποικιλότητας, περιοχές αναψυχής) (FAO 2013). Εξίσου σημαντικός είναι και ο ρόλος τους στην μεταφορά πολιτισμικών αξιών και της παραδοσιακής τεχνογνωσίας από γενιά σε γενιά.

Στην Ελλάδα το 30% της γεωργικής γης και το 70% των αγροτικών εκμεταλλεύσεων βρίσκεται σε ορεινές και νησιωτικές περιοχές (Ακουμιανάκης 2014). Η έκταση των ορεινών Δήμων και Κοινοτήτων καταλαμβάνει το 77,9% (NORDREGIO 2004) της χώρας, γεγονός το οποίο καθιστά την Ελλάδα την πιο ορεινή χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.) μαζί με την

Αυστρία, ενώ σύμφωνα με την απογραφή της Ε.Σ.Υ.Ε. το 2001 το ποσοστό των ορεινών και ημιορεινών Δήμων και Κοινοτήτων ήταν 61,6% με έκταση ίση με το 71,3% της χώρας. Από αυτή, μόνο το 30% περίπου της συνολικής έκτασης της ορεινής και ημιορεινής Ελλάδας αποτελεί γεωργική γη, γεγονός που εντείνει το ήδη τεράστιο διαρθρωτικό πρόβλημα του κατακερματισμού και της διασποράς του γεωργικού κλήρου στην Ελλάδα (Μιχαηλίδου και Ρόκος 2004). Συγκεκριμένα, εκτιμάται ότι το μέσο μέγεθος των γεωργικών εκμεταλλεύσεων των ορεινών περιοχών δεν ξεπερνά τα 33 στρεμ. που αντιστοιχεί μόλις στο 75% του μ.ο. χώρας, ενώ το ανάγλυφο και η πολυσχιδής υδρογραφική μορφολογία επιτείνουν το πρόβλημα του πολυτεμαχισμού (6,8 αγροτεμάχια έναντι 4,8 του μ.ο. της χώρας) (Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε. 2000). Επιπλέον, οι ορεινές περιοχές εμφανίζουν τον υψηλότερο δείκτη γήρανσης των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων με το ποσοστό εκμεταλλεύσεων με αρχηγούς ηλικίας άνω των 55 ετών να φτάνει το 60,5%.

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά της φυσικής και κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας που συγκροτούν τις ορεινές περιοχές της Ελλάδας καθιστούν κυρίαρχη μορφή γεωργικής εκμετάλλευσης την οικογενειακή. Όπως συμβαίνει σε όλο τον κόσμο, έτσι και στην ορεινή Ελλάδα, η οικογενειακή γεωργία συμβάλλει όχι μόνο στη συγκράτηση του τοπικού πληθυσμού εξασφαλίζοντάς τους ένα μικρό αλλά σταθερό εισόδημα, αλλά και στην κάλυψη των βασικών αναγκών των νοικοκυριών μέσα από την παραγωγή ποιοτικών προϊόντων μικρής κλίμακας, με φιλικές προς το περιβάλλον τεχνικές, διαιωνίζοντας παράλληλα την αυτόχθονη και παραδοσιακή τεχνογνωσία, η οποία είναι πλήρως προσαρμοσμένη στις τοπικές εδαφοκλιματικές συνθήκες, με την αξιοποίηση όπου χρειάζεται των κατάλληλων σύγχρονων τεχνικών και τεχνολογιών.

Επίδραση της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής στην ορεινή γεωργία.

Το 1988, για πρώτη φορά στην Ευρώπη, οι ορεινές περιοχές αντιμετωπίζονται όχι μόνο ως αγροτικές περιοχές, αλλά ως ιδιαίτερες χωρικές ενότητες οι οποίες χρειάζονται διαφορετικές αναπτυξιακές πολιτικές (Commission of the European Communities 1988).

Σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της γεωργικής παραγωγής στις ορεινές περιοχές της χώρας μας διαδραμάτισαν οι ενισχύσεις που δίνονται μέσω της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ).

Το αρχαιότερο και βασικότερο μέτρο στήριξης των ορεινών περιοχών ήταν και παραμένουν οι εξισωτικές αποζημιώσεις για τις οποίες όμως μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι, όπως έχει αποδειχθεί μετά από τόσα χρόνια, δεν προσφέρει παρά προσωρινή ανακούφιση στους ντόπιους, καθώς δεν υπήρξαν τελικά μακροπρόθεσμα θετικά αποτελέσματα και κατά κανόνα

τα προβλήματα των περιοχών αυτών παραμένουν τα ίδια ή και σε αρκετές περιπτώσεις εξακολουθούν να επιδεινώνονται (Μιχαηλίδου και Ρόκος 2010).

Σε επίπεδο Ε.Ε., όσον αφορά στις άμεσες ενισχύσεις, περισσότερο ευνοημένες είναι οι μεγάλες γεωργικές εκμεταλλεύσεις, συνήθως με αρδευόμενες καλλιέργειες, ιδιαίτερα των χωρών της Κεντρικής Ευρώπης, ενώ χαμηλότερες ενισχύσεις λαμβάνουν οι δενδρώδεις καλλιέργειες και τα αμπέλια. Σε σχέση με τον δεύτερο πυλώνα, δεν υπάρχουν ακριβή στοιχεία από την Ε.Ε. και καθόλου στοιχεία για τη στήριξη σε μικρές εκμεταλλεύσεις, ωστόσο η Ελλάδα είναι στις χώρες που επωφελήθηκαν λιγότερο από τα σχετικά μέτρα. Τέλος, οι βόρειες χώρες δίνουν μεγαλύτερη προτεραιότητα στα εθνικά σχέδια αγροτικής ανάπτυξης στην στήριξη των ορεινών και λιγότερο ευνοημένων περιοχών τους απ' ότι οι περιοχές του Νότου (Dax 2007). Αντίστοιχα στην Ελλάδα, από τον πρώτο πυλώνα, ευνοήθηκαν κυρίως μεγάλες γεωργικές εκμεταλλεύσεις με καλλιέργειες που παρήγαγαν προϊόντα με υψηλότερες επιδοτήσεις (Παπαδόπουλος 2008), ενώ σε σχέση με τα διαρθρωτικά μέτρα την περίοδο 1994-1998, σχετική μελέτη κατέδειξε ότι το μέσο μέγεθος των εκμεταλλεύσεων που επωφελήθηκαν από το μέτρο αυτό ήταν 139 στρ. (Τσιμπούκας κ.α. 2000), άρα πολύ μεγαλύτερο από το μέσο μέγεθος των ορεινών γεωργικών εκμεταλλεύσεων.

Η αναποτελεσματικότητα των μέτρων της ΚΑΠ να συγκρατήσει τον ορεινό πληθυσμό αποδεικνύεται τόσο από τη συνεχιζόμενη μείωση του πληθυσμού τους, όσο και από μελέτες σχετικά με την εγκατάλειψη των ορεινών γεωργικών εδαφών (Καρανικόλας και Μαρτίνος 1999, MacDonald et.al. 2000), καθώς ουσιαστικά στηρίχθηκε το εντατικό μοντέλο παραγωγής το οποίο ουδεμία σχέση μπορεί να έχει με τη φυσική και κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα των ορεινών περιοχών της Ελλάδας.

Τέλος, επισημαίνεται η αναποτελεσματικότητα/αδυναμία/αδιαφορία των Ελληνικών κυβερνήσεων να προσαρμόσουν και να αξιοποιήσουν κατάλληλα τις δυνατότητες των κατευθύνσεων της ΚΑΠ στην ελληνική πραγματικότητα και ιδιαίτερα στις ανάγκες των ορεινών περιοχών λαμβάνοντας υπόψη την ιδιαίτερη διάρθρωση των εκμεταλλεύσεων, αντίθετα με άλλα ευρωπαϊκά κράτη όπως η Αυστρία, τα οποία έθεσαν σε εφαρμογή καινοτόμες πολιτικές οι οποίες βασίζονταν σε "από κάτω προς τα πάνω" (bottom-up) προσεγγίσεις, προσαρμοσμένες στις τοπικές συνθήκες (Dax 2004).

Η αδυναμία των ορεινών αγροτικών εκμεταλλεύσεων οικογενειακού χαρακτήρα να επωφεληθεί από τις ευκαιρίες των μέτρων της ΚΑΠ για επέκταση ή εντατικοποίησή τους οφείλεται στις ιδιαιτερότητές τους. Οι κλίσεις του εδάφους και το ραγδαία εναλλασσόμενο ανάγλυφο δεν ευνοούν την ύπαρξη μεγάλων γεωργικών εκμεταλλεύσεων. Οι ενιαίες και μεγαλύτερες σε μέγεθος γεωργικές εκμεταλλεύσεις αποσκοπούν στην αύξηση της

αποδοτικότητας και του κέρδους της εκμετάλλευσης με ταυτόχρονη μείωση του κόστους, που οφείλεται στην ευκολότερη εφαρμογή ορισμένων γεωργικών πρακτικών και ποικιλιών και στη μηχανοποίηση της παραγωγής. Στις ορεινές περιοχές δεν είναι εύκολο να εφαρμοστούν μηχανικά συστήματα παραγωγής λόγω του τοπογραφικού αναγλύφου αλλά και της μεγάλης ηλικίας των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων οι οποίοι δεν είναι εύκολα επιδεκτικοί σε μη παραδοσιακές μεθόδους. Εξάλλου η επιδίωξη μεγιστοποίησης των γεωργικών αποδόσεων δεν θα πρέπει θεωρητικά να αποτελεί στόχο για την Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη των ορεινών περιοχών, γιατί θα οδηγήσει σε αδιέξοδα που θα σχετίζονται με τη δυσκολία εύρεσης εργατικών χεριών, τη στιγμή που οι περιοχές αυτές διαρκώς εγκαταλείπονται, με τη δυσκολία διακίνησης των γεωργικών προϊόντων, άρα και την αμφίβολη εξασφάλιση ενός ικανοποιητικού γεωργικού εισοδήματος, αλλά και στην υποβάθμιση του ιδιαίτερα ευαίσθητου, εύθραυστου και εύάλωτου ορεινού περιβάλλοντος και των πολύτιμων οικοσυστημάτων του.

Επομένως στην ορεινή Ελλάδα θα έπρεπε στηριχθούν οι οικογενειακές εκμεταλλεύσεις με έμφαση στην παραγωγή τοπικών προϊόντων ποιότητας.

Νέα Κοινή Αγροτική Πολιτική και οικογενειακή γεωργία

Σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή η Νέα ΚΑΠ η οποία θα εφαρμοστεί την περίοδο 2014-2020, διατηρεί τους δύο πυλώνες, αλλά αυξάνει τις μεταξύ τους διασυνδέσεις προς «μια περισσότερο ολιστική και ολοκληρωμένη προσέγγιση» (European Commission 2013). Μεγάλη έμφαση δίνεται στην ενίσχυση της συνεργασίας ανάμεσα στους παραγωγούς, καθώς και στη βελτίωση των περιβαλλοντικών επιδόσεων («πρασίνισμα»). Επίσης δίνεται μεγαλύτερη ευελιξία στα κράτη μέλη να αποφασίσουν τα ίδια την κατανομή των κονδυλίων του πρώτου πυλώνα με βάση τη διάρθρωση της γεωργίας σε κάθε περιοχή, εφαρμόζοντας υποχρεωτικά ή και προαιρετικά μέτρα τα οποία έχει εξαγγείλει η Επιτροπή.

Αυτή την περίοδο ολοκληρώνεται το σχέδιο εφαρμογής της Νέας ΚΑΠ στην χώρα μας, χωρίς ακόμα να έχουν δημοσιοποιηθεί τα συγκεκριμένα εφαρμοστικά μέτρα. Ωστόσο, με τα όσα έχουν γίνει γνωστά μέχρι στιγμής, προκειμένου να ενισχυθούν οι μικρές οικογενειακές εκμεταλλεύσεις, θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν οι εξής ευκαιρίες χρηματοδότησης (Μαραβέγιας και Δούκας 2013, Τσιμπούκας 2014, Ψαλτόπουλος 2014):

Άμεσες ενισχύσεις (πρώτος πυλώνας):

- Πράσινη ενίσχυση (πρακτικές που οφελούν το περιβάλλον και την κλιματική αλλαγή, π.χ. αναβαθμίσεις) (υποχρεωτικό).

- Προσαυξημένες ενισχύσεις για νέους αγρότες που ξεκινούν με πολύ μικρές εκμεταλλεύσεις (υποχρεωτικό).
- Ενισχύσεις σε περιοχές με φυσικούς περιορισμούς (πραιρετικό).
- Στοχευμένο και απλοποιημένο σχήμα ενισχύσεων για μικρούς γεωργούς (προαιρετικό).
- Εξισωτικές αποζημιώσεις.

Αγροτική Ανάπτυξη (δεύτερος πυλώνας):

- Βελτίωση της οικονομικής αποδοτικότητας όλων των τύπων γεωργικών εκμεταλλεύσεων.
- Αποκατάσταση, διατήρηση και ενίσχυση της βιοποικιλότητας σε περιοχές που αντιμετωπίζουν φυσικά ή ειδικά μειονεκτήματα.
- Ενίσχυση δημιουργίας μικρών επιχειρήσεων, προώθηση τοπικής ανάπτυξης.
- Ενθάρρυνση συνεργασίας παραγωγών με στόχο την αύξηση της διαπραγματευτικής τους ισχύος.
- Ενίσχυση της βιολογικής γεωργίας.

Αν και εκκρεμούν οι λεπτομέρειες εφαρμογής όλων των παραπάνω, μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι η νέα ΚΑΠ μπορεί να αποτελέσει ευκαιρία για τις μικρές ορεινές εκμεταλλεύσεις, εφόσον αυτές παράγουν προϊόντα ποιότητας ή και βιολογικά. Σύμφωνα με μελέτες, οι καταναλωτές είναι διατεθειμένοι να προμηθευτούν ακόμα και σε υψηλότερες τιμές προϊόντα τα οποία είναι ασφαλή, ποιοτικά και ενσωματώνουν τα ιδιαίτερα τοπικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά της περιοχής στην οποία παράγονται (Μαραβέγιας και Δούκας 2013), ενώ ήδη η στροφή αυτή του μοντέλου κατανάλωσης είναι εμφανής από ετικέτες προϊόντων που προωθούν για παράδειγμα τις «μικρές οικογενειακές φάρμες». Επιπλέον μπορούν να ενισχύσουν την διαπραγματευτική τους ικανότητα και την προώθηση των προϊόντων που παράγουν προς τις αγορές μέσα από τη δημιουργία ομάδων παραγωγών, ενώ θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμο να αξιοποιήσουν τις συμβουλευτικές υπηρεσίες που προωθούνται στο πλαίσιο της νέας ΚΑΠ.

Συμπεράσματα και συζήτηση

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι όλα τα προηγούμενα χρόνια οι ορεινές γεωργικές εκμεταλλεύσεις στην Ελλάδα, δεν αντιμετωπίστηκαν από την ΚΑΠ σύμφωνα με τον ιδιαίτερο διαρθρωτικό και κοινωνικοοικονομικό χαρακτήρα τους, ζήτημα το οποίο επισημαίνεται και σε Ευρωπαϊκό επίπεδο (Euromontana 2007, Monfort 2009), γι' αυτό και η εγκατάλειψή τους συνεχίστηκε ή απλώς προσφέρθηκε κάποιου είδους ανακούφιση στις

οικογένειες που κρατούν ακόμα τα βουνά μας ζωντανά από κοινωνικής, οικονομικής, περιβαλλοντικής και πολιτισμικής άποψης. Σύμφωνα με έγγραφο εργασίας της Επιτροπής (European Commission 2009) οι άμεσες ενισχύσεις για τις ορεινές περιοχές είναι κατά μέσο όρο ίσες με περίπου το μισό των ενισχύσεων που δίνονται για τις υπόλοιπες μειονεκτικές περιοχές και λιγότερο από το 1/2 των ενισχύσεων που δίνονται κατά μέσο όρο για τις μη μειονεκτικές περιοχές. Επομένως, αν και θεωρητικά η Ε.Ε. μέσω της αγροτικής της πολιτικής δίνει ιδιαίτερη έμφαση στις ορεινές περιοχές, βλέπουμε ότι στην πράξη δεν ισχύει κάτι τέτοιο.

Αυτό αποδίδεται στα θεμελιώδη συστατικά των ακολουθούμενων πολιτικών, δηλαδή στην ανταγωνιστικότητα, την επιχειρηματικότητα, την καινοτομία και τις ευέλικτες μορφές εργασίας τα οποία, ειδικά στις ορεινές περιοχές, αντικειμενικά δεν μπορούν να έχουν υπόσταση (Ρόκος 2004). Αντιθέτως, η στρατηγική της αύξησης της ανταγωνιστικότητας, μπορεί να έχει τα ακριβώς αντίθετα αποτελέσματα και να οδηγήσει σε ακόμη μεγαλύτερο μαρασμό και εγκατάλειψη των ορεινών περιοχών, για τους λόγους που αναφέρθηκαν και προηγουμένως.

Εξάλλου, τι σημαίνει άραγε ανταγωνιστικότητα στο πλαίσιο "επιχειρηματικών δράσεων"? Ανταγωνισμός ανάμεσα στις ορεινές και τις πεδινές περιοχές? Ανάμεσα στις ίδιες τις ορεινές περιοχές? Ή μήπως ανάμεσα στους λιγιστούς κατοίκους της κάθε ορεινής κοινότητας οι οποίοι στην πραγματικότητα παλεύουν για την επιβίωσή τους? (Μιχαηλίδου και Ρόκος 2010). Η διαφύλαξη του ιδιαίτερου χαρακτήρα και το ξαναζωντάνεμα των ορεινών περιοχών της Ελλάδας μπορεί να επιτευχθεί μόνο με στρατηγικές, δράσεις και πρωτοβουλίες στο πλαίσιο μιας Αξιοβιώτης Ολοκληρωμένης Ανάπτυξης, δηλαδή μιας ταυτόχρονα οικονομικής, κοινωνικής, πολιτικής, πολιτισμικής και κατάλληλα τεχνικής/τεχνολογικής ανάπτυξης, η οποία θα τελείται σε διαλεκτική αρμονία και με σεβασμό στον Άνθρωπο, όπως αυτός εντάσσεται ειρηνικά και δημιουργικά στο φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον των ορεινών περιοχών, ως αναπόσπαστο μέρος τους και όχι ως κυρίαρχος ιδιοκτήτης, "επενδυτής", ή εκμεταλλευτής τους (Ρόκος 2003, 2004). Δράσεις και πρωτοβουλίες τοπικού χαρακτήρα με έντονα στοιχεία συνεργατισμού, συλλογικότητας και αλληλεγγύης, επιχειρήσεις οικογενειακού χαρακτήρα που κρατούν έντονο τον ποιοτικό, παραδοσιακό και πολιτισμικό τους χαρακτήρα και πολίτες ενεργοί, υπεύθυνοι και συνειδητοποιημένοι, μπορούν να συμβάλουν ουσιαστικά προς την κατεύθυνση για την Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη των ορεινών περιοχών της Ελλάδας.

Βιβλιογραφία

Ακουμιανάκης, Κ., 2014, “Επιχειρηματικές ευκαιρίες για αγροτικά προϊόντα ποιότητας”, Διάλεξη στο *Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα Ερευνητών «Ευρωπαϊκή Αγροτική Διακυβέρνηση (Κωδ. ΕΣ 104/2014)»*, 19 Νοεμβρίου 2014.

Commission of the European Communities, 1988, *The Future of Rural Policy*, Commission Communication Transmitted to the Council and to the European Parliament on 29 July 1988, Bulletin of the European Communities, COM (88) 501.

Dax, T. and Hovorka, G., 2007, “The territorial dimension of the Common Agricultural and Rural Development policy (CAP) and its relation to cohesion objectives”, Published in: *No. Less Favoured Areas for Agriculture and Rural Areas* (8 November 2007): pp. 20-32.

Dax T., 2004, “The Impact of EU policies on mountain development in Austria”, paper at the Regional Studies Association – International Conference “*Europe at the Margins: EU-Regional Policy, Peripherality and Rurality*”, Angers, France, 15-16 April 2004.

Ε.Σ.Υ.Ε., 2005, *Κατανομή της εκτάσεως της Ελλάδος κατά βασικές κατηγορίες χρήσεως*, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, Αθήνα.

Euromontana, 2007, *Draft Declaration urging the presentation of a Green Paper on the Future of the European Mountain Areas*, Bruxelles, 02 August 2007.

European Commission, 2013, *Overview of CAP Reform 2014-2020*, Agricultural Policy Perspectives Brief, N°5* / December 2013.

European Commission, 2009, *Peak Performance. New Insights into Mountain Farming in the European Union*, Commission Staff Working Paper. Brussels, SEC(2009) 1724 final.

FAO, 2014, *Family Farmers: Feeding the World, Caring for the Earth*, April 2014.

FAO, 2013, *Mountain Farming is Family Farming*, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Centre for Development and Environment of the University of Bern, Centre for Development Research of the University of Natural Resources and Life Sciences, Vienna.

Καρανικόλας Π. και Μαρτίνος Ν., “Χωρική διαφοροποίηση της ελληνικής γεωργίας με ορίζοντα το 2010”, *Η Ελληνική Γεωργία προς το 2010*, Ν. Μαραβέγιας (επιμέλεια), Εκδόσεις Παπαζήση, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, σελ.245-292, 1999.

MacDonald, D., 1, Crabtree, J.R., Wiesinger, G., Dax, T., Stamou, T., Fleury, P., Gutierrez Lazpita, J. and Gibon, A., 2000, “Agricultural abandonment in mountain areas of Europe: Environmental consequences and policy response”, *Journal of Environmental Management* 59: 47–69.

Μαραβέγιας, Ν, Δούκας Ε.Γ, 2013, «Η συμβολή της νέας Κοινής Αγροτικής Πολιτικής στη Βιώσιμη Αγροτική Ανάπτυξη των Ορεινών Περιοχών» στο: Σ. Μπαμπανάσης, Ν. Μαραβέγιας, Χ. Κατσιούλης (επιμ.), *Βιώσιμα Μοντέλα Ολοκληρωμένης Ανάπτυξης Ορεινών Περιοχών : Η περίπτωση της Ηπείρου και της Πίνδου*, εκδόσεις Παπαζήση.

Μιχαηλίδου, Ελ. και Ρόκος, Δ., 2010, “Κριτική Ανάλυση της Πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τις Ορεινές Περιοχές”, 6^ο Διεπιστημονικό Διαπανεπιστημιακό Συνέδριο του Ε.Μ.Π. και του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. του Ε.Μ.Π. με θέμα «*Η Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη των Ορεινών Περιοχών*», 16-19 Σεπτεμβρίου 2010, ΜΕ.Κ.Δ.Ε, του Ε.Μ.Π., Μέτσοβο.

Μιχαηλίδου, Ε. και Ρόκος, Δ., 2004, “Πολιτική Γης για την Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη των Ορεινών Περιοχών στους Τομείς της Γεωργίας, Κτηνοτροφίας και Δασοπονίας”, Πρακτικά 3ου Διεπιστημονικού Διαπανεπιστημιακού Συνεδρίου «*Η Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη στις Ορεινές Περιοχές. Θεωρία και Πράξη*», Ε.Μ.Πολυτεχνείο – Δήμος Μετσόβου, 7-10 Ιουνίου 2001, Συνεδριακό Κέντρο Μετσόβου, Μέτσοβο, Επιστημονική Επιμέλεια Καθ. Δ. Ρόκος, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα.

Monfort, Ph., 2009, *Territories with Specific Geographical Features*, Working Papers. A Series of Short Papers on Regional Research and Indicators produced by the Directorate-General for Regional Policy, European Union, No 02/2009.

NORDREGIO, 2004, *Mountain Areas in Europe: Analysis of mountain areas in EU member states, acceding and other European countries*, European Commission contract No 2002, CE.16.0.AT.136, Final report.

Παπαδόπουλος, Α.Γ., 2008, “Όψεις της Κοινωνικής Διαφοροποίησης στην Ελληνική Ύπαιθρο: Οικογενειακή Γεωργία, Στρατηγικές, Μετανάστες και Ευελιξία”, στο Ε. Ζακοπούλου, Χ. Κασίμης και Λ. Λουλούδης (επιμ), *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος: Μνήμη Στάθη Δαμιανάκου*, Αθήνα, Πλέθρο.

Ρόκος, Δ., 2004, “Η Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη στις ορεινές περιοχές. Θεωρία και πράξη”, Πρακτικά 3ου Διεπιστημονικού Διαπανεπιστημιακού Συνεδρίου «*Η Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη στις Ορεινές Περιοχές. Θεωρία και Πράξη*», Ε.Μ.Πολυτεχνείο – Δήμος Μετσόβου, 7-10 Ιουνίου 2001, Συνεδριακό Κέντρο Μετσόβου, Μέτσοβο, Επιστημονική Επιμέλεια Καθ. Δ. Ρόκος, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα.

Ρόκος, Δ., 2003, *Από τη "Βιώσιμη" ή "Αειφόρο" στην Αξιοβίωτη Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη* (κείμενα 1963-2003), Εκδ. Οίκος Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα.

Τσιμπούκας, Κ., 2014, “Μέτρας ελληνικής «αγροτικής διακυβέρνησης» για την αξιοποίηση της αναμορφωμένης ΚΑΠ”, Διάλεξη στο *Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα Ερευνητών «Ευρωπαϊκή Αγροτική Διακυβέρνηση (Κωδ. ΕΣ 104/2014)*», 29 Οκτωβρίου 2014.

Τσιμπούκας, Κ., Τσουκαλά, Στ., Σπαθής, Π., Καρανικόλας, Π. και Νέλλας, Ε., 2000, *Επενδυτικές ενισχύσεις στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις: Η τεχνικοοικονομική αξιολόγηση των σχεδίων βελτίωσης*, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε., 2000, *Οι Δυναμικές των Ορεινών και Προβληματικών Περιοχών στο Πλαίσιο των Γενικότερων Εξελίξεων και Μετασχηματισμού του Αγροτικού Χώρου. Χωροταξική Μελέτη*. Αθήνα.

Ψαλτόπουλος, Δ., 2014, “Το πλαίσιο της νέας Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ)”, Διάλεξη στο *Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα Ερευνητών «Ευρωπαϊκή Αγροτική Διακυβέρνηση (Κωδ. ΕΣ 104/2014)*», 22 Οκτωβρίου 2014.